

Ks. Jan Klinkowski

OBRAZ KRAINY KUSZ (ETIOPII) I JEJ MIESZKAŃCÓW W TRADYCJI BIBLIJNEJ I W ŚWIADECTWACH POZABIBLIJNYCH

Nazwa Etiopia wywodzi się z języka greckiego *aithiopes* i oznacza „brunatne twarze”. Mianem tym określali podróżnicy greccy terytoria Północno-Wschodniej Afryki (Sudan¹, Erytrea i północna część dzisiejszej Etiopii). Nazwa Etiopia występuje w Biblii w wersji LXX oraz w Nowym Testamencie. Z chwilą przetłumaczenia Biblii na język ge'ez², po IV w. po Chr. rozpowszechniła się nazwa Etiopia, być może propagowana przez władców w celu unifikacji wielu podległych im plemion. Do tego czasu wydaje się, że funkcjonowało wiele określeń oznaczających poszczególne plemiona. Na terenach mniej więcej dzisiejszego Sudanu pojawia się najpierw królestwo Kusz³ (VIII w. przed

---

¹ Średniowieczni arabscy geografowie nazywali tereny na południe od Egiptu Bilad as-Sudan – Kraj Czarnych.

² Język ge'ez należy do grupy południowo-zachodniej języków semickich. Języki semickie nie posiadały samogłosek, dlatego dodano je nad lub pod spółgłoskami. Etiopczycy, dodając nowe symbole i modyfikując znaki spółgłoskowe, stworzyli alfabet, w którym każda z 26 liter posiada siedem form. W starożytnych inskrypcjach kamiennych słowa były oddzielone kreską, natomiast w rękopisach do oddzielenia wyrazów służyły dwie kropki. Na końcu zdania umieszcza się cztery kropki ułożone w kwadrat. Koniec akapitu zaznacza się dwiema grupami czterokropkowymi, z których każda grupa tworzy kwadrat, między nimi zaś znajdują się dwie poziome kreski.

³ Nazwa Kusz pojawiła się po raz pierwszy w tekstach egipskich w okresie Średniego Państwa, za czasów panowania Sezostrisa I (ok. 1956-1911 przed Chr.), drugiego władcy XII dynastii. To określenie występuje również w Biblii w wersji hebrajskiej.

Chr.), a od VI w. przed Chr. do IV w. po Chr. teren ten był zdominowany przez państwo Meroe⁴. Na tereny południowe królestwa Meroe przenikająca z półwyspu arabskiego ludność semicka wytworzyła odrębną kulturę, która ostatecznie wykryształizowała się w utworzonym królestwie Aksum. Później tereny na południe od dzisiejszego Sudanu zaczęto określać nazwą Abisynia. Nazwa wywodzi się od określenia jednego z plemion południowoarabskich Habesz, które z Półwyspu Arabskiego przywędrowało na kontynent afrykański jeszcze przed naszą erą⁵.

1. PROCES KSZTAŁTOWANIA SIĘ PAŃSTWOWOŚCI ETIOPII DO IV W. PO CHR.

Świadectwa archeologiczne świadczą, że teren od I katarakty na Nilu po okolice Aksum posiadał zorganizowane społeczności już w III tys. przed Chr. W tej epoce możemy już zaobserwować kontakty ludów zamieszkujących zachodnią część wybrzeża Morza Czerwonego z Arabią oraz z południowym sąsiadem, jakim był Egipt. Egipt był zainteresowany eksploatacją tych terenów już w okresie Starego Państwa (ok. 2707-2216 przed Chr.). Jeśli wierzyć starożytnym przekazom, to pierwsza znacząca wyprawa do kraju Punt⁶ odbyła się za faraona Sahure (2496-2483 przed Chr.). Inskrypcja, która się zachowała mówi o jego flocie wracającej z krainy Punt z ogromnymi ilościami cennego metalu, prawdopodobnie złota lub elektronu, jak również mirry i kosztownego drewna, być może hebanu. Następna znana wyprawa odbyła się za faraona Pepi II (2279-2219 przed Chr.), z której przywieziono między innymi niewolników⁷. W okresie Średniego Państwa rozpoczęto regularny podbój terenów położonych za pierwszą kataraktą. Sezostris I (1956-1911 przed Chr.) opanował tereny między pierwszą a trzecią kataraktą, a Sezostris III (ok. 1872-1853 przed Chr.)⁸, władca

⁴ P. L. SHINNIE. *Meroe*. Warszawa 1986 s. 87.

⁵ Sami Etiopczycy swoją genealogię wywodzą od biblijnej postaci Joktana wspomnianej w Księdze Rodzaju (10, 26).

⁶ Wydaje się, że określenie „kraina Punt” funkcjonujące w Egipcie, obejmowało mniej więcej terytorium dzisiejszej Etiopii wraz z częścią północnej Somalii.

⁷ R. PANKHURST. *Historic Images of Ethiopia*. Addis Ababa 2005 s. 16.

⁸ Imię Sezostris występuje u Herodota, w egipskim oryginale mogłoby brzmieć Senu-seret, Senwosret lub Senweseret. B. KWIATKOWSKI. *Poczet faraonów*. Warszawa 2002 s. 245.

XII dynastii, musiał tłumić powstania nubijskie. Walki dynastyczne w Egipcie i przejście władzy przez Hyksosów usamodzielniały Nubię, której struktury wewnętrzne musiały szybko okrzepnąć, skoro mamy wzmiankę na kamiennej steli o inwazji na Egipt ludów zamieszkujących dzisiejszą Nubię z około 1680 r. przed Chr. Założyciel XVIII dynastii, Ahmose (ok. 1550-1525 przed Chr.) usunął Hyksosów z Egiptu i przejął kontrolę nad Dolną Nubią, ustanawiając gubernatora rezydującego w twierdzy Buhen. Królowa Hatszepsut (1479-1458 przed Chr.) z czasów XVIII dynastii zorganizowała wyprawę do ziemi Punt, identyfikowanej z terenami Etiopii. Reliefy w świątyni w Deir el-Bahari w Tebach przedstawiają pięć okrętów odpływających do Puntu, co mogło być wyobrażeniem symbolicznym. Wydaje się bardziej prawdopodobne, że ekspedycja składała się z dwudziestu lub więcej statków. Przypuszczalnie ekspedycja wyruszyła latem, kiedy silny prąd pozwalał płynąć swobodnie w kierunku południowym. Po dotarciu do krainy Punt, Egipcjanie ofiarowali miejscowemu władcy Perehu i królowej Eti liczne dary, między innymi noże, naszyjniki i piękne szklane paciorki. Z Puntu przywieźli sadzonki drzew kadzidłanych, kość słoniową, mirrę, złoto, heban, drewno cynamonowe, małpy, skóry, niewolników i żywą panterę jako specjalny dar dla królowej⁹. W okresie Nowego Państwa (ok. 1550-1070 przed Chr.) władza Egipcjan sięgnęła do IV katarakty. Znaczną część Nubii zajęli Amenhotep II (1428-1397). Kolejna znacząca wyprawa do tej krainy została przedsięwzięta w czasach Ramzesa II (1279-1213 przed Chr.), czyli za XIX dynastii. Jest prawdopodobne, że opis biblijny wizyty królowej z Saby na dworze Salomona odzwierciedla kontakty między Izraelem a Arabią Południową i Etiopią (1Krl 10, 1-13; 2Krn 9 1-12)¹⁰. Około 750 r. przed Chr. powstało niezależne królestwo Kusz, które w pewnym okresie sięgało od Hiera Sykaminos na północy do VI katarakty na południu. Stolicą została Napata, ośrodek kultu Amona-Re. Królom z Napaty udało się nawet opanować Egipt. Znaczne wpływy

⁹ Por. PANKHURST. *Historic Images of Etiopia*. s. 16; KWIATKOWSKI. *Poczet faraonów*. s. 349.

¹⁰ Tradycja etiopska twierdzi, że kiedy królowa Makeda wstąpiła na tron, zbudowała stolicę w etiopskiej prowincji Azjeb, ponieważ zaś w języku ge'ez, słowo „azjeb” oznacza „południe”, Biblia nazywa ją „królową z Południa”. S. PANKHURST. *Z kraju królowej Saby*. Warszawa 1977 s. 65. F. R. Scheck sugeruje, że królowa z Południa w rzeczywistości odpowiadała za szlaki w Arabii Północnej. Sugestię swoją podpira faktem, że w Arabii Południowej nie spotyka się kobiet królowych. Zob. F. R. SCHECK.

nubijskie na terenie Egiptu zaczęły się od podboju Egiptu, który rozpoczął Kaszta (760-747 przed Chr.), a dokończył władca napatejski¹¹ Pianki (746-715 przed Chr.). Kolejny władca napatejski w Egipcie Szabaka (715-700) opanował deltę Nilu i przeniósł rezydencję królewską do Memfis. Władca nubijski Taharaka (690- 664 przed Chr.) pojawia się w zapisach asyryjskich i w judzkich (Iz 37,9) jako sprzymierzeniec Ezechiasza, mimo że Izajasz sprzeciwiał się temu sojuszowi (Iz 18,1-2; 20,1-6). Egipt uległ Asyrii w 670 r. przed Chr., ale Nubia pozostała niepodległa aż do czasu, gdy stała się częścią Imperium Perskiego w VI w. przed Chr.¹² W 591 r. faraon Psametyk II prowadził kampanię wojenną przeciw Kuszytom i zdobył Napatę. W tym czasie stolicę królestwa kuszyckiego przeniesiono z Napaty do Meroe¹³. Antyczni pisarze królestwo Meroe nazywali Etiopią, takie określenie stosuje Herodot w swoim opisie podróży do Egiptu opublikowanym w 430 r. przed Chr. Wspomina również o Etiopii Homer uważając, że ta kraina położona na krańcach ówczesnego cywilizowanego świata była zamieszkała przez lud tak pełen cnót, że mogli tam gościć bogowie. „Posejdon sam mu tylko mściwy nie przebacza i wciąż, póki nie wrócił do dom, ścigał w tropy. Szczęściem bóg ten był odszedł aż do Etiopii. Zamieszkujące ziemi rubieże ostatnie, a rozpadłe w dwóch ludów połowice bratnie (...)” (*Odyseja*, I, 24-28).

Kultura Etiopii w swej początkowej fazie była ściśle złączona z formami kultury południowoarabskiej, z której się bezpośrednio wywodziła¹⁴. Główny nurt wpływów semickich dokonywał się przez port Adulis w zatoce Arafali, ale należy przypuszczać, że wpływy te dotyczyły całego wybrzeża Morza Czerwonego.

Szlak mirry i kadzidla. Warszawa 1998 s. 89. Warto zauważyć, że w królestwie Meroe, które rozwijało się między VI w. przed Ch. i IV w. po Chr. kobiety pełniły funkcję królowych. Sukcesja prawdopodobnie przekazywana była na zasadzie matrylineatu. SHINNIE. *Meroe*. s. 247. Wydaje się, że przepływ ludów semickich z wybrzeża arabskiego do królestwa Meroe był znaczący, a więc można założyć, że również tradycje przechodziły wraz z migracjami ludności.

¹¹ Napata była położona w pobliżu IV katarakty i przez kilka stuleci dominowała nad całym rejonem zagrażając Egiptowi.

¹² BALY. *Etiopia. Encyklopedia biblijna*. Red. P. J. Achtemaier. Warszawa 1999 s. 267-268.

¹³ SHINNIE. *Meroe*. s. 31.

¹⁴ S. MOSCATI. *Kultura starożytnych ludów semickich*. Warszawa 1963 s. 324.

Jednym z najstarszych zabytków jest świątynia w Jeha, którą datuje się na VI w. przed Chr.¹⁵ Zbudowana została w formie prostokąta z kamiennych bloków bez użycia zaprawy murarskiej¹⁶. Rzeźby zostały wykonane w stylu południowoarabskim, a inskrypcje zapisano himjaryckim pismem sylabicznym, czyta się je w układzie zwanym bustrofedon, tj. na przemian od strony lewej do prawej. Czczony był tutaj prawdopodobnie Almakaha, bóstwo związane z kultem księżyca¹⁷.

W V-IV w. przed Chr. dynamicznie rozwijające się na Półwyspie Arabskim królestwo Saby ze stolicą w Maribie intensyfikuje kolonizację przeciwległego brzegu Morza Czerwonego. Na afrykańskim wybrzeżu wskutek stopniowego, lecz ciągłego napływu ludności południowoarabskiej powstały kolonie ściśle powiązane interesami handlowymi ze swą macierzą po drugiej stronie Morza Czerwonego. Czas tworzących się struktur państwowych na kontynencie afrykańskim przez królestwo Saby nazywamy okresem sabejskim.

Stopniowo wykształca się odrębna kultura wokół Aksum, miasta założonego w V w. przed Chr. W Aksum spotykają się wpływy południowoarabskie¹⁸ oraz od północy wpływy królestwa Meroe, a więc pośrednio także egipskie. Mniej więcej od I w. po Chr. następuje proces usamodzielniania się i uniezależniania od państw południowoarabskich nowej jednostki etnicznej. Okres od I do IV w. po Chr. nazywamy przedchrześcijańskim. Chociaż należy przypuszczać, że już w tym czasie chrześcijaństwo przenikało na teren Etiopii poprzez Arabię.

Również Imperium Rzymskie skierowało swoje zainteresowanie w kierunku Etiopii o czym świadczy ekspedycja wysłana przez cesarza Nerona 61 po Chr.¹⁹ O potęgę Aksum świadczy wypowiedź historyka Vopiscosa, który wspomina, że żołnierze aksumiccy znajdowali się w armii Zenobii, królowej Palmyry, gdy staczała ona ostatnią bitwę z Aurelianem w 273 r. po Chr.²⁰

---

¹⁵ D. H. Müller datował inskrypcje z Jeha na VII lub VIII w. przed Chr. PANKHURST. *Z kraju królowej Saby*. s. 19.

¹⁶ J. GOZÁLBEZ, D. CEBRIÁN. *Touching Ethiopia*. Addis Ababa 2006 s. 161.

¹⁷ Kult Almakah wywodzi się prawdopodobnie z Arabii Południowej. Zob. F. R. SCHECK. *Szlak mirry i kadzidla*. Warszawa 1998 s. 94.

¹⁸ Niektórzy sądzą, że stela w Aksum przedstawiają fasady południowoarabskich domów, najwyższa z tych steli liczy 33,3 m i przypomina trzypiętrową budowlę. SCHECK. *Szlak mirry i kadzidla*. s. 81.

¹⁹ SHINNIE. *Meroe*. s. 16.

²⁰ MOSCATI. *Kultura starożytnych ludów semickich*. s. 337.

Zachował się epigram z III w. po Chr. z terenu Egiptu, który opisuje śmierć czarnego niewolnika o imieniu Epitynchanon. Jako jeńiec wojenny z Etiopii został zamieniony w niewolnika; kupił go Pallas, kierownik brygady robotników (*dekadarchos*) w kamieniołomach Antinoupolis. Służył u Pallasa jako niewolnik (*oiketes*) w nieokreślonej funkcji, ku zadowoleniu pana, który odwdzięczając mu się za gorliwą służbę, na płycie nagrobnej napisał, że czarny kolor skóry (*morphe melania*) kontrastował z pięknnością czystej (białej) duszy (*psyche leukē*)²¹.

W IV w. po Chr. za rządów dynamicznego władcy Ezany, Etiopia przyjmuje chrześcijaństwo. Władca ten około 350 r. po Chr. zdobył Meroe, kładąc kres królestwu istniejącemu od VI w. przed Chr.²² Król ten pozostawił stelę, na której jest tekst zapisany w trzech językach po grecku, sabejsku i w ge'ez.

Początki chrześcijaństwa owiane są tajemnicą, w której trudno odróżnić legendę od faktów historycznych. Łaciński historyk Rufinus pod koniec IV w. opisuje historię kształtowania się chrześcijaństwa na podstawie relacji ze spotkania z jednym z inicjatorów chrześcijaństwa w Etiopii, Aedesiusem. Opowieść tę powtarzają również inni pisarze, Sokrates, Teodoret i Sozomenos. Zaczyna się ona w Tyrze, gdy syryjski kupiec Meropius postanawia wyruszyć drogą morską do Indii. Zabiera ze sobą dwóch młodszych krewnych Frumentiusa i Aedesiusa. W drodze powrotnej z Indii, gdy zawinęli do jednego z portów okazało się, że wygasł traktat między mieszkańcami portu a Rzymem i załoga statku została wymordowana. Kupiec i jego krewni szczęśliwie uniknęli śmierci. Zostali aresztowani i zaprowadzeni do króla²³, który uczynił ich swoimi sługami. W końcu na dworze królewskim udało się awansować Frumentiusowi i Aedesiusowi. Frumentius, który był zdolniejszy, został skarbnikiem i sekretarzem królewskim, a Aedesius został podczaszym królewskim.

---

²¹ L. SCHUMACHER. *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni o los niewolnych*. Poznań 2005 s. 108.

²² T. DELESSA. G. ALEMAYEHU. *Ethiopian History*. Aster Nega Publishing Enterprise 1998 s. 12.

²³ Królem, który tak wielkodusznie przyjął dwóch młodzieńców z Tyru, był prawdopodobnie Ylle Amida.

Po śmierci króla, regentką²⁴ została królowa do czasu przejęcia władzy przez małoletniego syna²⁵. Frumentius i Aedesius odzyskali wolność, ale pozostali w królestwie i na wyraźną prośbę regentki pomagali jej w rządzeniu krajem. Frumentius otrzymał stanowisko ministra. Jak wspomina historyk Rufinus, w tym czasie „Bóg poruszył serce” Frumentiusa, który uwierzył w Chrystusa. Osiedlał on na terenie królestwa rzymskich kupców wyznających wiarę w Chrystusa i budował kościoły. Kiedy młody król dorósł, prosił o dalszą pomoc Frumentiusa i Aedesiusa, którzy zamierzali wrócić w swoje rodzinne strony. Aedesius wyruszył do Tyru, gdzie spotkał go historyk Rufinus, który opisał ich dzieje, a Frumentius udał się do Aleksandrii by nawiązać łączność z patriarchą Atanazym. Najwyraźniej chrześcijaństwo na terenie Etiopii zaczęło się rozwijać spontanicznie i w pierwszej fazie nie posiadało żadnych form zależności od którejkolwiek ówczesnej metropolii chrześcijańskiej. Frumentius opowiedział Atanazemu, że w Etiopii jest „wielu zgromadzonych chrześcijan” i powstało wiele kościołów, ale nie ma biskupa. Atanazy przyznał mu rację i mianował go biskupem. Zatem Frumentius przeszedł karierę od niewolnika poprzez stanowisko skarbnika i ministra królewskiego do funkcji biskupa Aksum. Wyświęcony przez Atanazego na biskupa, wrócił na wyżyny Tigris do Aksum, by kierować młodym Kościołem. Odtąd znany będzie jako Abba Selama-Ojciec Pokoju²⁶. Historię tę pośrednio potwierdza sam Atanazy, który w swej Apologii przedstawia list cesarza Konstantyna II do władcy Aksum. List został napisany około 356 r. po Chr. Cesarz próbuje nakłonić biskupa Frumentiusa do złożenia przysięgi lojalności wobec ariańskiego patriarchy Aleksandrii, jakim był Jerzy z Kapadocji. Historyk Ammianus Marcellinus nazywa go „wężem w ludzkiej skórze”. Cesarz doprowadził do nominacji Jerzego w miejsce Atanazego i pragnął by jego człowiek określił, czy „Frumentius jest godny by uznać go za biskupa i by wyświęcić go zgodnie z prawem”. Najwyraźniej pragnął uniezależnić Etiopię od wpływów Atanazego i przeprowadzić kler pod rządy Jerzego.

---

²⁴ Wdowa po Ylle Amida, królowa regentka miała na imię Sofia.

²⁵ Małoletnim synem był prawdopodobnie Ezana, zwany później Abryhą, co w etiopskim oznacza „on oświeca”, a jego brat Szejezana zwany był również Atsybychą, co oznacza „on, który przynosi świat”. PANKHURST. *Z kraju królowej Saby*. s. 44.

²⁶ PANKHURST. *Z kraju królowej Saby*. s. 43.

Śledząc historię przyjęcia wiary w Chrystusa możemy tylko przypuszczać, że chrześcijaństwo w Etiopii rozwijało się o wiele wcześniej, ale w czasach konsolidacji królestwa Aksum nastąpiło mianowanie biskupa Frumentiusa, który rzeczywiście mógł być obcego pochodzenia. Należy pamiętać, że Łukasz, autor *Dziejów Apostolskich*, wspomina o nawróceniu dworzanina królowej etiopskiej Kandaki (Dz 8, 26-39), a tradycja przypisuje ewangelizację Etiopii apostołowi Mateuszowi. Wydaje się, że zanim zostały ustanowione struktury Kościoła w Etiopii w IV stuleciu, dotarli tutaj wcześniej chrześcijanie, którzy trzymali się tradycji judeochrześcijańskiej. Późna tradycja Kościoła umieszcza również działalność apostoła Macieja w Etiopii.

Teren Etiopii był powiązany z Arabią Felix o czym świadczy, tekst pochodzący z czasów hellenistyczno-rzymskich, mniej więcej z przedziału od I w. do III w. po Chr. Tekst zwany *Periplus*, czyli przewodnik, jest opisem szlaku prowadzącego poprzez porty wybrzeża Morza Czerwonego, aż do Somalii, a następnie do Indii²⁷. W miastach wybrzeża handlowano kością słoniową, rogami nosorożców i zwierzętami afrykańskimi. Szczególnym towarem eksportowym była mirra i kadzidło. Sprowadzano metale, głównie z Indii, tkaniny oraz wyroby skórzane z Indii i Syrii, wino z Syrii i Italii oraz wyroby złote i srebrne z różnych części ówczesnego świata.

2. KRAINA KUSZ I JEJ MIESZKAŃCY W TEKSTACH BIBLIJNYCH

Księga Rodzaju prezentując krainę szczęścia Eden, wspomina o czterech rzekach okalających poszczególne krainy. „A nazwa rzeki drugiej Gihon; a jest to ta, która okrąży całą ziemię Kusz” (Rdz 2, 13). Józef Flawiusz identyfikuje tę rzekę z Nilem (Ant. 1, 1, 3). Szeroka dyskusja nad lokalizacją Edenu wpływa również na interpretację zwrotu „*ziemia Kusz*”²⁸. Wypowiedź Józefa Flawiusza świadczy, że w

²⁷ *Tamże*. s. 21 n.

²⁸ Niektórzy sugerują, że nazwy biblijnych rzek Pizon i Gihon odnoszą się do dwóch rzek tworzących Nil (Biały Nil i Błękitny Nil). Zob. W. F. ALBRIGHT. *The Location of the Garden of Eden*. „American Journal of Semitic Languages and Literatures” 39:1922/23 s. 15-31. Inni krainę Kusz identyfikują z terenem zamieszkałym przez Kasytów w południowej Mezopotamii. Zob. L. BOADT. *Księga Rodzaju*. W: *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*. Red. W. R. Farmer. Warszawa 2000 s. 279.

I w. po Chr. „*krainę Kusz*” identyfikowano z Etiopią, z której wypływał Nil. W Księdze Rodzaju spotykamy również próbę klasyfikacji narodów według terytoriów zamieszkania i cech etnicznych. Tę tradycję potwierdza również autor Pierwszej Księgi Kronik (1Krn 1, 8-10). Ludzkość została podzielona na trzy zasadnicze grupy, symbolicznie identyfikowane jako potomkowie Noego: Sema, Chama i Jafeta. Tablica narodów, jak się często nazywa fragment Rdz 10, 1-32 próbuje wyjaśnić wzajemne związki pomiędzy poszczególnymi narodami. Od przodka Sema wyprowadza się pochodzenie przedstawicieli nomadów wśród których umieszcza się również Hebrajczyków. Od Jafeta wyprowadza się pochodzenie ludów zamieszkujących terytoria północno-zachodnie w stosunku do Palestyny (Jawan – Grecy, Madaj – Medowie, Sagog – Scytowie)²⁹. Cham jest nazwą symboliczną ludów zamieszkujących terytoria zależne od Egiptu. Zatem synowie Chama oznaczają nazwy krajów, które były związane z Egiptem i których Egipt był kolebką. Według tekstu synowie Chama to: „Kusz, Misraim, Put i Kanaan. Synowie Kusza: Seba, Chawila, Sabta, Rama i Sabteka. Synowie Ramy: Saba i Dedan. Kusz zaś zrodził Nimroda, który był pierwszym mocarzem na ziemi” (Rdz 10, 6-8). Misraim to Górny i Dolny Egipt, który wyłonił się z kręgu kulturowego określanego mianem Chamitów. Put może odnosić się do ludów na południe od Morza Czerwonego (mniej więcej terytorium dzisiejszej Somalii), albo do ludów zamieszkujących Południową Arabię, ale najprawdopodobniej oznacza lud na zachód od Egiptu, czyli Libijczyków³⁰. Kraj Kanaan oznacza terytoria na południe od gór Libanu i Antylibanu, obejmując ziemię Filistynów, Fenicję oraz pogórze w kierunku Jordanu. Kraina

---

Inni doszukują się tej krainy na północy Mezopotamii. D. Rohl szczegółowo uzasadnia położenie Edenu w okolicach Jeziora Urmia w dzisiejszym Iranie. Zob. C. SCHÜLE. *W ogrodach Edenu*. „National Geographic” 105:2008 nr 6 s. 18. Wydaje się jednak, że starożytne ludy wytworzyły wiele tradycji opowiadających o pochodzeniu człowieka i jego pierwotnej szczęśliwości. Tekst biblijny przechował dwie tradycje, jedną nazywamy Jahwistyczną, drugą kapłańską. Prawdopodobnie tradycja Jahwistyczna była związana z Egiptem, a tradycja kapłańska ze środowiskiem babilońskim. W jednej i drugiej tradycji istniał przekaz o stanie pierwotnej szczęśliwości. Dla kręgów pielęgnujących tradycję wywodzącą się z Egiptu, obrazem szczęścia była kraina w górach Etiopii, dla kręgów pielęgnujących tradycję wywodzącą się z Babilonii, kraina w górach północnej Mezopotamii.

²⁹ S. WYPYCH. *Pięćksiąg. Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*. T. 1. Red. J. Frankowski. Warszawa 1987 s. 67.

³⁰ S. ŁACH. *Księga Rodzaju*. (PŚST, 1/1). Warszawa 1962 s. 286.

Kusz początkowo mogła być identyfikowana z Południową Arabią, a następnie została przeniesiona na krainę w Afryce po przeciwległej stronie Morza Czerwonego. Zasięg terytorialny pojęcia Kusz mógł zależeć w dużej mierze od kształtującej się sytuacji politycznej na południe od IV katarakty na Nilu.

Księga Liczb wspomina, że Mojżesz wziął za żonę Kuszytkę. „Miriam i Aaron mówili źle przeciw Mojżeszowi z powodu Kuszytki, którą wziął za żonę. Rzeczywiście bowiem wziął za żonę Kuszytkę” (Lb 12, 1). Tradycję tę potwierdza również Midrasz wspominający fakt, że Mojżesz wziął za żonę kobietę z kraju Kusz, leżącego na południe od Egiptu na obszarze Nubii. Potwierdza tę tradycję również historyk żydowsko-rzymski Józef Flawiusz. Opisuje on w *Antiquitates Judaicae* najazd Etiopów na Egipt, który zakończył się klęską Egiptu. Etiopowie dotarli aż do Memfis i osiągnęli wybrzeże. Wówczas faraon Termutis powierzył Mojżeszowi dowództwo nad armią. Mojżesz dotarł do Etiopii trudnym lądowym szlakiem i zaskoczył Etiopów, którzy zostali zepchnięci aż do miasta Saby (potem miasto to Kambizes nazwał Meroe, od imienia swej siostry)³¹. Rozpoczęło się obleżenie miasta, które się przedłużało. „Gdy Mojżesz niecierpliwił się przymusową bezczynnością swego wojska (bo wrogowie nie ośmielali się wyjść do walki na otwartym polu), nagle nadarzyła mu się niespodziewana okoliczność: król Etiopów miał córkę imieniem Tarbis. Ujrzała ona pewnego razu Mojżesza jak podprowadziwszy wojsko pod mury mężnie walczył. Zdumiewała się umiejętnością jego taktyki, a rozumiejąc, że właśnie dzięki niemu Egipcjanie osiągnęli powodzenie, rozmyślała się w nim ogromnie i pod wpływem tej namiętności wysłała do niego najwierniejszych spośród swych służących z propozycją małżeństwa. Mojżesz przyjął tę prośbę pod warunkiem, że Tarbis podda mu miasto, i zaprzysiągł, że naprawdę pojmie ją za żonę, a zawładnawszy miastem nie złamie tego przyrzeczenia. Wtedy czyn wyprzedził słowa. Wymordowawszy Etiopów, Mojżesz złożył dzięki i zaślubił Tarbis, a potem powiódł Egipcjan z powrotem do ich ojczyzny”³².

Opowieść Flawiusza z pewnością zawiera wiele elementów apologetycznych ukazujących znaczenie przodków Żydów w dziejach

³¹ Tę tradycję zna grecki historyk Diodor Sycylijski.

³² J. FLAWIUSZ. *Antiquitates Judaicae*. II, 241-254.

starożytnego Egiptu, ale wiele szczegółów jest interesujących. Po pierwsze wydaje się, że w czasach Józefa Flawiusza istniało mocne przekonanie o bliskich relacjach Etiopów lub królestwa Meroe z Półwyspem Arabskim. Po drugie, musiało pozostać silne wspomnienie najazdu Etiopów na Egipt skoro Flawiusz mógł się powołać na taki wątek historyczny. Flawiusz z wyraźną dumą opowiada o pokonaniu Etiopów i poślubieniu córki władcy Etiopii, co w jego czasach musiało uchodzić za jakąś formę nobilitacji. W 25 r. przed Chr. królowa Etiopii Amaniszachete nosząca tytuł Kandake zaatakowała oddziały rzymskie stacjonujące w pobliżu pierwszej katarakty na Nilu, zdobywając łupy wśród których znajdowały się posągi Augusta. W odpowiedzi na agresję, Rzymianie wysłali ekspedycję karną pod wodzą G. Petroniusza, która dotarła do Napaty, ale nie zdołała dotrzeć do Meroe, południowej stolicy Etiopii. Po nieudanym ataku Etiopów na garnizon rzymski w Premnis rozpoczęto negocjacje. W 22 r. przed Chr. posłowie Kandake spotkali się z Augustem na wyspie Samos. Królowa zgodziła się odstąpić Rzymowi niewielki obszar na południe od pierwszej katarakty i w ten sposób została ustalona granica między Cesarstwem Rzymskim a Etiopią na trzy kolejne stulecia³³. Tak te wydarzenia opisuje Strabon: „Gdy Etiopowie zorientowali się, że część wojsk Egiptu odeszła z Eliuszem Gallusem na wojnę z Arabami, napadli na Tebaide i na garnizon w Syene, złożony z trzech kohort. Przez zaskoczenie błyskawicznie zdobyli Syene i Elefantyę, uprowadzili ludność w niewolę i zabrali posągi Cezara. Jednak Petroniusz nadciągnawszy w sile niespełna 10 000 piechoty i 800 jazdy przeciwko trzydziestu tysiącom ludzi, najpierw zmusił ich do ucieczki do etiopskiego miasta Pselchis, po czym wysłał poselstwo żądając zwrotu łupów, oraz wyjaśnienia, dlaczego zaczęli wojnę. Kiedy powiedzieli, że byli krzywdzeni przez monarchów, odpowiedział, że nie oni przecież rządzą krajem, tylko Cezar. Poprosili go o trzy dni na naradzenie się, ale nie uczynili nic, co należało. Wtedy uderzył i zmusił ich, żeby stanęli do bitwy, którą szybko przekształcił w pogoń, gdyż byli źle zorganizowani i uzbrojeni. Mieli mianowicie wielkie tarcze z surowej skóry bydłowej, a jako oręż jedni mieli topory, inni dzidy, inni jeszcze miecze. Część schroniła się w mieście, niektórzy uciekli na pustynię, inni z kolei przeprawili się w bród na pobliską wyspę, bowiem krokodyle z powodu prądu były tam nieliczne. Wśród uciekinierów znajdowali się wodzowie królowej

---

³³ M. CARY, H. H. SCULLARD. *Dzieje Rzymu*. T. 2. Warszawa 2001 s. 35.

Kandake, która za naszych czasów władała Etiopami. Była to kobieta o męskim wyglądzie, pozbawiona jednego oka. Tych to wszystkich wziął żywcem, przerzuciwszy wojsko na tratwach i statkach, i natychmiast odesłał do Aleksandrii. Zdobył szturmem Pselchis. Jeśli do wziętych do niewoli dodać ogromną liczbę poległych w walce, ogólna liczba ocalałych nie mogła być wielka. Z Pselchis zaś przybył do Premnis, warownego grodu, przeszedłszy wydmy, w których burza piaskowa zasypała wojsko Kambyzesa. Warownię wziął z marszu, po czym ruszył do Napaty. Była to stolica Kandake, a rezydował tam jej syn. Ona sama pobudowała sobie siedzibę w pobliskiej miejscowości. Chociaż wysłała ona poselstwo z prośbą o ustanowienie przyjaznych stosunków i oddała jeńców z Syene oraz posągi, zaatakował i zdobył Napatę, z której syn królowej uciekł, po czym zrównał ją z ziemią. Uprowadziwszy mieszkańców w niewolę, zawrócił z łupem, uznał bowiem, że dalej położone tereny są bezdrożami trudnymi do przebycia.

Ulepszył umocnienia Premnis, pozostawił tam załogę i zapasy żywności na dwa lata dla czterystu ludzi i wyruszył z powrotem do Aleksandrii. Część jeńców sprzedał, jako łup wojenny, tysiąc posłał Cezarowi, który właśnie wrócił z Kantabrii, a reszta padła ofiarą chorób.

W tym czasie Kandake z dziesiątkami tysięcy ludzi ruszyła przeciwko garnizonowi. Jednak Petroniusz pośpieszył z pomocą i pierwszy dotarł do fortecy. Kiedy zabezpieczył miejsce dodatkowymi umocnieniami, przybyli posłowie, którym kazał udać się do Cezara. Ponieważ zaś powiedzieli, że nie wiedzą, kim jest ten Cezar i gdzie go mają szukać, dał im eskortę. Udali się zatem na Samos, bo tam się cesarz znajdował i przygotowywał się do dalszej drogi do Syrii, a Tyberiusza wysłał do Armenii. Posłowie uzyskali wszystko, o co prosili, a nawet darował im daniny, które wcześniej nałożył”.

Gdy jeszcze dodamy wspomnienie w *Dziejach Apostolskich* o dworzaninie królowej Kandaki możemy przypuszczać, że przynajmniej w I w. po Chr. Etiopia posiadała duży prestiż.

Warto bliżej wsłuchać się w przekaz autora *Dziejów Apostolskich*: „Wstań i idź około południa na drogę, która prowadzi z Jerozolimy do Gazy: jest ona pusta – powiedział anioł Pański do Filipa. A on poszedł. Właśnie wtedy przybył do Jerozolimy oddać pokłon Bogu Etiop, dworski urzędnik królowej etiopskiej, Kandaki, zarządzający całym jej skarbcem, i wracał, czytając w swoim wozie proroka Izajasza. Podejdz i przyłącz się do tego wozu – powiedział Duch do Filipa. Gdy Filip podbiegł, usłyszał, że tamten czyta proroka Izajasza: Czy rozumiesz, co czytasz? – zapytał. A tamten odpowiedział: Jakżeż mogę rozumieć,

jeśli mi nikt nie wyjaśni? I zaprosił Filipa, aby wsiadł i spoczął przy nim. A czytał ten urywek Pisma:

Prowadzą Go jak owcę na rzeź,
I jak baranek, który milczy, gdy go strzygą,
Tak On nie otwiera ust swoich.
W Jego uniżeniu odmówiono Mu słuszności.
Któż zdoła opisać ród Jego?
Bo Jego życie zabiorą z ziemi?

Proszę cię, o kim to Prorok mówi, o sobie czy o kimś innym? – zapytał Filipa dworzanin. A Filip wychodząc z tego tekstu Pisma opowiedział mu Dobrą Nowinę o Jezusie. W czasie podróży przybyli nad jakąś wodę: Oto woda – powiedział dworzanin – cóż przeszkadza, abym został ochrzczony. I kazał zatrzymać wóz, i obaj, Filip i dworzanin, zeszli do wody. I ochrzcił go” (Dz 8, 26-38).

Tekst jest o tyle interesujący, że dworzanin królowej etiopskiej został przedstawiony jako wyznawca judaizmu. Celem jego podróży jest przybycie do Jerozolimy i oddanie pokłonu Bogu, a więc wyznanie wiary. Czytanie proroka Izajasza jeszcze bardziej prezentuje go jako wyznawcę judaizmu. W tym przypadku nie jest dla nas ważna identyfikacja królowej Kandake³⁴, ani jej dworzanina, ale przekonanie autora Dziejów Apostolskich z I w. po Chr., że Etiopowie wierzą w tego samego Boga co Judejczycy. Przyjęcie chrztu przez dworzanina królowej etiopskiej sugeruje, że już w pierwszym wieku po Chr. nastąpiło w tym środowisku przejście wielu od judaizmu do judeochrześcijaństwa. Zainteresowanie Etiopią widzimy w apokryficznej Ewangelii Hebrajczyków, gdzie szczegół mówiący o Królowej z Południa znany z Ewangelii Mateusza (12, 42) i Łukasza (11, 31) zostaje uzupełniony o jej imię Meroe (Meruae)³⁵. Należy przypuszczać, że zastosowane pojęcie Etiopii odnosi się zarówno do dzisiejszej północnej części Etiopii jak i do królestwa Meroe i w dużej mierze Nubii. Rozwój

³⁴ Kandake to tytuł znany z terenów sąsiadującego z Aksum królestwa Meroe (rejon Sudanu), noszone przez tamtejsze królowe. W Etiopii Kandake występuje pod imieniem Hyndekie i uchodzi za władczynię Aksum.

³⁵ M. STAROWIEYSKI. *Ewangelie judeochrześcijańskie*. W: *Apokryfy Nowego Testamentu*. T. 1. Red. M. Starowieyski. Kraków 2003 s. 112.

chrześcijaństwa na terenie Nubii potwierdzony jest przez badania archeologiczne³⁶. Późna tradycja Kościoła umieszcza działalność apostoła Macieja w Etiopii.

Autor Drugiej Księgi Samuela wspomina o obecności Kuszyty w oddziałach Dawida. To właśnie Kuszytce zostanie powierzona misja przekazania wieści o śmierci Absaloma Dawidowi. „I rzekł Joab do pewnego Kuszyty: Idź, opowiedz królowi, co widziałeś. Kuszyta oddawszy pokłon Joabowi, pobiegł. Achimaas, syn Sadoka, dopraszał się jeszcze, mówiąc do Joaba: Niech się dzieje, co chce, pozwól, bym i ja pobiegł za Kuszytą. Joab odpowiedział: Dlaczego chcesz biec, mój synu? Nie ma dla ciebie nagrody za dobrą wieść. Odpowiedział: Niech się co chce dzieje! Pobiegnę. Joab odrzekł: Biegnij więc! Achimaas pobiegł drogą przez okręg Jordanu, wyprzedzając Kuszytę” (2Sm 18, 21-23). „Właśnie przybył Kuszyta. Kuszyta powiedział: Niech się raduje pan mój, król, dobrą nowiną. Właśnie dziś Pan wymierzył ci sprawiedliwość uwalniając cię z ręki wszystkich, którzy powstali przeciw tobie. Król zapytał Kuszytę: Czy dobrze z młodym Absalomem? Odpowiedział Kuszyta: Niech się tak wiedzie wszystkim wrogom pana mojego, króla, którzy przeciw tobie złośliwie powstali, jak powiodło się temu młodzieńcowi” (2Sm 18, 31-32).

Kuszytci byli również obecni w oddziałach faraona Szeszonka (946-925 przed Chr.), który wykorzystał podział królestwa Salomona i najechał Judę. „A gdy utwierdził królestwo swoje Roboam i wzmocnił je, opuścił zakon Pański, i wszystek Izrael z nim. W piątym roku panowania króla Roboama nadciągnął Szizak, król egipski, przeciw Jerozolimie, albowiem mieszkańcy jej okazali niewierność wobec Pana. Nadciągnął z tysiącem dwustu rydwanami i sześćdziesięciu tysiącami jeźdźców oraz niezliczonym tłumem ludzi, którzy z nim wyszli z Egiptu: z Libijczykami, Sukkijczykami i Kuszytami. I zdobył on warowne miasta Judy i doszedł aż do Jerozolimy” (2Krn 12, 1-4)³⁷.

W czasach rządów Asy (913-873 przed Chr.) doszło do najazdu, którym kierował Zerach Kuszyta, dowódca garnizonu egipskiego stacjonującego w pobliżu Geraru³⁸. Garnizon tam stacjonujący mógł się

³⁶ Por. K. KOWALSKI. *Kościół ukryty pod piaskiem*. „Rzeczpospolita” 7961 nr 60 (11. 03.2008) s. 23.

³⁷ Tajemniczy lud Sukkijczyków może być identyfikowany z jakimś plemieniem zamieszkującym dzisiejszy Sudan. Zob. H. LANGKAMMER. *Pierwsza i Druga Księga Kronik*. (PSSiNT). Lublin 2001 s. 257.

³⁸ BRIGHT. *Historia Izraela*. s. 241.

składać z najemników kuszyckich służących w armii faraona. Król Asa otrzymał pochwałę od Kronikarza za zaufanie do Boga, w tej niebezpiecznej sytuacji: „Asa miał trzysta tysięcy wojska z Judy, noszących tarcze i dzidy. Z pokolenia Beniamina, uzbrojonych w tarcze i łuk dwieście osiemdziesiąt tysięcy a wszyscy byli dzielnymi wojownikami. Powstał przeciw nim Zerach Kuszyta w sile miliona żołnierzy i trzystu rydwanów i doszedł aż do Mareszy. Przeciwno niemu wystąpił Asa. Stanęli do walki w Dolinie Sefaty w pobliżu Mareszy. Wtedy to wezwał Asa Pana, Boga swego, i rzekł: «Panie, nie ma Tobie równego, by przyjść z pomocą w walce między potężnym a pozbawionym siły. Wesprzyj nas, Panie, Boże nasz, bo Tobie ufamy i w Twoim imieniu wystąpiliśmy przeciwko temu mnóstwu. Panie, Ty jesteś naszym Bogiem. Nie daj się zwyciężyć nikomu!» Pobił więc Pan Kuszytów wobec Asy i wobec Judy, wskutek czego Kuszycki uciekli. Asa zaś i lud, który z nim był, ścigali ich aż do Geraru. Kuszytów padło wtedy tyłu, że nie ostał się nikt przy życiu, albowiem zostali starci przed Panem i Jego wojskiem. Zdobyto bardzo wielki łup” (2Krn 14, 7-12). Za chwilę jednak otrzymuje naganę za brak ufności w Bogu w kolejnym konflikcie z królem Aramu: „W tym to czasie przyszedł do Asy, króla Judy, «Widzący» Chanani i rzekł do niego: Ponieważ oparłeś się na królu Aramu, a nie na Panu, Bogu twoim, dlatego wymknie się z twojej ręki wojsko króla aramejskiego. Czyż Kuszycki i Libijczycy nie byli wielką potęgą dzięki rydwanom i bardzo licznym jeźdźcom? A jednak, gdy się oparłeś na Panu, oddał ich w twoje ręce. Albowiem oczy Pana obiegają całą ziemię, by wspierać tych, którzy mają wobec Niego serce szczere. Postąpiłeś nierozsądnie tym razem, i dlatego odłąd będziesz miał walki” (2Krn 16, 7-9).

W VIII w. przed Chr. prorok Amos porównał sytuację społeczną Izraela z innymi ludami. Stan społeczno-religijny Izraela w ocenie proroka jest gorszy niż wśród narodów sąsiednich. Prorok retorycznie pyta: „Czy nie jesteście dla Mnie jak Kuszycki, wy synowie Izraela?” (Am 9, 7)³⁹. W tym przypadku określenie „*Kuszycki*” odnosi się najprawdopodobniej do mieszkańców Egiptu rządzonych przez dynastię z Napaty.

Prorok Izajasz wyraża powątpiewanie, czy koalicja antyasyryjska organizowana przez kraj Kusz przeciwko Asyrii będzie miała szanse powodzenia (Iz 18, 1-7). „Ach, kraju brzęczących skrzydeł, leżących

---

³⁹ G. WITASZEK. *Amos. Prorok sprawiedliwości społecznej*. Lublin 1996 s. 127 n.

za rzekami Kusz, wysyłasz posłów przez morze, na łódkach papirusowych po wodzie! Idźcie, posłańcy pospieszni, do ludności rosłej i o skórze brązowej, do narodu co budzi trwogę, odkąd istnieje, do ludności potężnej i zdobywczej, której kraj przecinają rzeki. Wy wszyscy mieszkańcy świata, wszyscy zaludniający ziemię, patrzcie, jak na górach znak się podnosi! Słuchajcie, jak się głos trąby rozlega!” (Iz 18, 1-3). W tym przypadku prorok Izajasz nazwę kraju Kusz odnosi do silnych władców z Napaty. Wpływy z Napaty w Egipcie zostały umocnione przez króla Pianki (746-715 przed Chr.), który daje początek XXV dynastii. Jego armia dotarła do Deltę i zajęła Memfis, ale władza administracyjna nadal utrzymała się w rękach lokalnych książąt. Następcą Pianki został jego młodszy brat Szabaka (715-700 przed Chr.), który prowadził bardzo ostrożną politykę wobec rosnącej potęgi Asyrii. Z początku zawarł przymierze ze zbuntowanym przeciw Asyrii królem Aszdod. Do koalicji przeciwko Asyrii próbowano wciągnąć Judę. Symbolicznie przeciwko przymierzem z Szabaką zaprotestował prorok Izajasz: „W roku, w którym naczelną dowódca wysłany przez Sargona, króla asyryjskiego, przybył pod Aszdod, przypuścił szturm do miasta i zdobył je, w tym samym czasie Pan przemówił do Izajasza, syna Amosa, tymi słowami: Idź, rozwiąż wór z bioder twoich, zdejm też obuwie z nóg twoich! Ten zaś uczynił tak, chodząc nago i boso. Wówczas Pan powiedział: Jak sługa mój, Izajasz, chodził nago i boso trzy lata, jako znak i dziwny symbol dotyczący Egiptu i kraju Kusz, tak król asyryjski uprowadzi jeńców z Egiptu i wygnańców z Kusz, młodych i starych, nagich i bosych, i z obnażonymi pośladkami – na hańbę Egiptu. Zalękną się i zarumienią z powodu kraju Kusz, ich nadziei, i z powodu Egiptu, ich chluby. I powiedzą w ów dzień mieszkańcy tego wybrzeża: Oto, co się stało z tym, w którym położyliśmy nadzieję i do którego uciekaliśmy się o pomoc, ażeby nas wyrwał od króla asyryjskiego! A teraz jak się ocalimy my sami?” (Iz 20, 1-6).

Wydaje się, że interwencja proroka Izajasza oraz realistyczna ocena sytuacji króla judzkiego Ezechiasza (715-687 przed Chr.) sprawiła, że Juda nie zaangażowała się w pełni w ten konflikt. Sargon (721-705 przed Chr.) pokonał króla Aszdod, który uciekł do Egiptu, ale został wydany Asyryjczykom⁴⁰. Zatem koalicja przeciw Asyrii zawiązana przez króla Aszdod, którą wsparł Szabaka, poniosła klęskę i od tej

---

⁴⁰ J. BRIGHT. *Historia Izraela*. Warszawa 1994 s. 290.

pory Szabaka prowadził wobec Asyrii politykę ugodową⁴¹. Udzielił jednak wsparcia kolejnej koalicji antyasyryjskiej, którą zawiązano po śmierci Sargona w 705 r. przed Chr., gdy władzę objął jego syn Sennacheryb (704-681 przed Chr.)⁴². Faktycznym przywódcą koalicji został Ezechiasz. W 701 r. przed Chr. Senacheryb uderzył na zbuntowane krainy i rozbił pod Eltake wojska egipskie zmierzające z odsieczą. W tej beznadziejnej sytuacji Ezechiasz zawarł pokój zobowiązując się wypłacić olbrzymią daninę Asyrii⁴³. Asyria jednak przeżywała problemy wewnętrzne związane z buntem w Babilonii. Sytuację tę wykorzystał Ezechiasz około 690 r. przed Chr. i odebrał utracone terytoria na rzecz Asyrii. Około 688 r. przed Chr. Senacheryb uporządkował sprawy Babilonii uderzył ponownie na Judeę⁴⁴. W tym czasie władzę w Egipcie sprawował energiczny władca Taharka (690-664 przed Chr.). Prawdopodobnie doszło do sojuszu między Ezechiaszem a Taharką, który prowadził aktywną politykę antyasyryjską. Do tej sytuacji odnoszą się słowa autora Księgi Królewskiej: „Gdy król otrzymał wieść o Tiharce, królu Kusz, głoszącą: Wyruszył na wojnę przeciw tobie, powtórnie wyprawił posłów do Ezechiasza, polecając: Tak powiecie Ezechiaszowi, królowi judzkiemu: Niech twój Bóg, w którym położyłeś nadzieję, nie zwodzi cię zapewnieniem: Nie będzie wydana Jerozolima w ręce króla asyryjskiego!” (2Krl 19, 9-10) oraz proroka Izajasza: „Wrócił rabsak i zastał króla asyryjskiego zdobywającego Libnę. Posłyszał bowiem, że król ustąpił spod Lakisz, gdy Sennacheryb otrzymał wieść o Tirhace, królu Kusz, głoszącą: Wyruszył na wojnę przeciw tobie, gdy usłyszał, wyprawił posłów do Ezechiasza, polecając: Tak powiecie Ezechiaszowi, królowi judzkiemu: Niech cię nie zwodzi twój Bóg, w którym położyłeś nadzieję, zapewnieniem: Nie będzie wydana Jerozolima w ręce króla asyryjskiego. Oto ty słyszałeś, co zrobili królowie asyryjscy wszystkim krajom, przeznaczając je na zagładę, a ty miałbyś ocaleć?” (Iz 37, 8-11). Wydaje się że, armia asyryjska musiała wykonać nagły odwrót z powodu epidemii, która wybuchła w jej szeregach. W jakiejś mierze potwierdza to Herodot, wspominając o pladze mysz (II, 141). Nie można jednak wykluczyć,

---

⁴¹ C. SCHEDL. *Historia Starego Testamentu*. T. IV. Tuchów 1996 s. 209.

⁴² L. STACHOWIAK. *Księga Izajasza I (1-39)*. (PŚST, IX/1). Poznań 1996 s. 311.

⁴³ J. WARZECHA. *Historia dawnego Izraela*. Warszawa 2005 s. 317.

⁴⁴ BRIGHT. *Historia Izraela*. s. 296.

że w Babilonie doszło do kolejnych zamieszek i Senacheryb musiał się wycofać z kampanii przeciw Ezechiaszowi i Taharce⁴⁵. Czy doszło do konfrontacji między wojskami asyryjskimi i egipskimi pod Peluzjum? – nie jesteśmy pewni.

Kuszytą jest nazwany ojciec proroka Sofoniasza, co może wskazywać na istniejące relacje między królestwem Judy, a krainą Kusz w czasach rządów Jozjasza (640-609)⁴⁶. „Słowo Pańskie, które zostało skierowane do Sofoniasza, syna Kuszięgo, syna Gedaliasza, syna Amariasza, syna Ezechiasza, za dni Jozjasza, syna Amona, króla judzkiego” (Sof 1, 1). Prorok Sofoniasz zapowiada, że kraj Kusz zostanie zniszczony przez działania wojenne, co jest wolą Bożą: „Także wy, Kuszyty, moim mieczem pobici będziecie” (Sof 2, 12). Proroctwo może się odnosić do Egiptu, który jeszcze nie tak dawno był rządzony przez dynastię kuszycką⁴⁷. Zaskakujące jest natomiast stwierdzenie: „Wtedy bowiem przywrócę narodom wargi czyste, aby wszyscy wzywali imienia Pana i służyli Mu jednomyślnie. Z tamtej strony rzek Kusz wielbiciele moi, Córa z moim rozproszonymi, dar Mi przyniosą” (Sof 3, 9-10). Prorok może sugerować w ten sposób nawrócenie Egiptu na wiarę w Boga Jahwe, albo wskazywać na istnienie diaspory wyznawców Boga Jahwe na terenie Egiptu lub w Nubii. Może w tym czasie nastąpiło przenikanie wzajemne ludności kuszyckiej i judzkiej. Możemy postawić hipotezę, że za rządów faraonów z dynastii XXV kuszyckiej poszukiwano lojalnych ludzi niezwiązanych z miejscową arystokracją, na ogół nieprzychylną władcom pochodzącym z Kusz. Stąd możliwość pojawienia się Judejczyków w strukturach wojskowych Egiptu. W przeciwnym kierunku mogło również nastąpić przenikanie Kuszytów na teren Judy, co wyjaśniałoby również pochodzenie Sofoniasza.

---

⁴⁵ B. Kwiatkowski sugeruje, że zaistniała sytuacja odnosi się do czasów rządów w Egipcie Szabataki (700-690). W czasie jego rządów znaczącą rolę odgrywał już młodszy brat Taharka i to on był zaangażowany w kampanię pomocy Judzie. Zob. KWIATKOWSKI. *Poczet faraonów*. s. 616-619.

⁴⁶ Przedstawienie genealogii Sofoniasza z linii królewskiej mogło mieć charakter apologetyczny, aby prorok nie uchodził za Etiopczyka. Zob. G. WITASZEK. *Moc słowa prorockiego*. W: *Jak rozumieć Pismo święte*. T. 7. Lublin 1995 s. 170.

⁴⁷ W czasach Sofoniasza relacje między Egiptem a Judą uległy znacznemu pogorszeniu ze względu na śmierć króla Jozjasza w bitwie pod Megiddo, którą wygrał faraon Necho. Zob. S. POTOCKI. *Księga Sofoniasza*. (PŚST, XII/2). Poznań 1968 s. 180.

Teksty proroka Deuteroizajasza (Iz 43, 1-4; 45, 14) i Ezechiela (Ez 29, 9-10; 30, 4), które można w przybliżeniu datować na czasy niewoli babilońskiej, często wymieniają krainę Kusz w kontekście Egiptu. Jednak wyraźnie można zauważyć, że kraina Kusz jest uniezależniona od Egiptu i jej centrum polityczne przesunęło się bardziej na południe. Kusz staje się symbolem kresów zamieszkałych przez ludzi, w przenośni można powiedzieć, że był to koniec ówczesnego świata.

W tym czasie kraina Kusz stała się symbolem zamożności ze względu na posiadane złoża złota i drogocennych metali. W hymnie na cześć mądrości z Księgi Hioba, czyni się porównanie do cennych kamieni z krainy Kusz: „Złoto i szkło jej nierówne, nie wymienisz jej na złote naczynie; nie liczy się kryształ i koral, perły przewyższa posiadanie mądrości. I topaz z Kusz nie dorówna, najczystsze złoto nie starczy. Skąd więc pochodzi mądrość i gdzie jest siedziba wiedzy?” (Hi 28, 17-20)⁴⁸.

W Judzie Kuszyci doszli nawet do wysokich stanowisk na dworze królewskim, o czym świadczy chociażby interwencja niejakiego Ebedmeleka, Kuszyty (Etiopczyka) w obronie Jeremiasza wrzuconego do cysterny (Jer 38, 7-13; 39, 15-18)⁴⁹. Kuszyci (Etiopczycy) służyli prawdopodobnie w wojsku na terenie Azji Mniejszej o czym wspomina prorok Ezechiel w swojej wizji kraju Magog (Ez 38, 5). Wydaje się, że mieszkańcy krainy Put wymienionej przy prezentacji armii Tyru przez Ezechiela pochodzą również spośród plemion Etiopii (Ez 27, 10)⁵⁰. Etiopczycy mogli służyć również na terenie Grecji, o czym świadczy stela nagrobna z 360 r. przed Chr. z terenu Laurion poświęcona Skapiosowi, który mógł należeć do straży na terenie kopalni srebra⁵¹.

Kraina Kusz uchodziła w starożytności za bezpieczną ze względu na dużą odległość od głównej strefy ścierania się wpływów Zachodu i Wschodu na terenie Bliskiego Wschodu (Ez 30, 9). Niemniej jednak

---

⁴⁸ Problem datowania Księgi Hioba pozostaje otwarty, ze względu na wielowarstwowość utworu. Najczęściej jednak datuje się ten utwór na czasy po niewoli babilońskiej. Zob. C. JAKUBIEC. *Księga Hioba*. (PŚST, VII/1). Poznań – Warszawa 1974 s. 50; J. WARZECHA. *Człowiek przed niepojętym Bogiem (Księga Hioba)*. W: *Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych*. T. 6. Red. J. Frankowski. Warszawa 1999 s. 79.

⁴⁹ SYNOWIEC. *Prorocy Izraela ich pisma i nauka*. s. 204.

⁵⁰ HOMERSKI. *Księga Ezechiela*. (PŚSiNT). Lublin 1998 s. 115.

⁵¹ SCHUMACHER. *Niewolnictwo antyczne*. s. 111.

wielokrotnie Kuszyci wspierali potężny Egipt i w ten sposób angażowali się w ważniejsze wydarzenia na terenie Bliskiego Wschodu. W konsekwencji byli często postrzegani jako sprzymierzeńcy Egiptu, o czym świadczy przekonanie Ezechiela z jego trzeciej wyroczni skierowanej przede wszystkim przeciwko Egiptowi (30, 1-18).

W czasach perskich kraina Kusz kojarzyła się autorom biblijnym z południowo zachodnią granicą cywilizowanego świata (Est 3, 13^a; 8, 9). Kolejny redaktor Ps 68 jest przekonany, że kraina Kusz przyjmie wiarę w Boga Izraela. Fragment Ps 68, 31-32 wspominający o hołdzie możnowładców z Egiptu i geście modlitwy Kuszytów do Boga Izraela może pochodzić z czasów wzmocnienia niezależności Egiptu od Persów w IV w. przed Chr.⁵² Natomiast autor Ps 87 sugeruje, że na Syjon przybędą prozelici z różnych stron świata, w tym również z krainy Kusz. Psalm jest datowany z dużym prawdopodobieństwem na epokę perską⁵³, co świadczyłoby, że już w tym czasie znajdowali się prozelici wśród Kuszytów. Niewykluczone, że wówczas pojawiały się przejścia na wiarę Izraela na terenie Arabii, a także wśród Kuszytów, którzy zaciągając się do różnych formacji wojskowych mogli się zetknąć z wiarą Izraela. Kuszyci byli również cenieni jako żołnierze w czasach hellenistycznych, o czym świadczy opis z Księgi Daniela ostatnich lat panowania Antiocha IV Epifanesa (175-164/3), który wspomina o Kuszytach: „A w czasie ostatnim zetrze się z nim król południa. Król północy uderzy na niego rydwanami, jazdą i licznymi okrętami. Wkroczy do krajów, zaleje je i przejdzie. Wkroczy następnie do wspaniałego kraju, a wielu polegnie. Te tylko kraje ujdą jego ręki: Edom, Moab i główna część Ammonitów. Wyciągnie zaś rękę po kraje: nie zdoła ująć ziemia egipska. Opanuje skarby złota i srebra oraz wszystkie kosztowności egipskie; Libijczycy i Kuszyci będą szli za nim. Wieści ze wschodu i północy napełnią go przerażeniem; wyprawi się więc z wielkim gniewem, by wielu zgładzić i zgubić. Rozbije namioty swojej kwatery między morzem i górą świętej wspaniałości. Dojdzie do swego końca, ale nikt mu nie przyjdzie z pomocą” (Dn 11, 40-45).

---

⁵² S. ŁACH, J. ŁACH. *Księga Psalmów*. (PŚST, VII/2). Poznań 1990 s. 318.

⁵³ *Tamże*. s. 383.

Zakończenie

Reasumując refleksję nad mieszkańcami krainy Kusz w tekstach biblijnych i pozabiblijnych możemy stwierdzić, iż cywilizacja rozwijająca się na terenach na południe od pierwszej katarakty na Nilu po Aksum, była wysoko zorganizowana w czasach biblijnych. Mieszkańcy tych terenów wytworzyli sprawnie funkcjonujące społeczności o ciągłości kulturowej. W starożytności cieszyli się dużym uznaniem jako żołnierze oraz w sferze handlu. W czasach władców z Napaty potrafili zapanować nad dorobkiem cywilizacyjnym Egiptu, przyswoić jego zdobycze i nadać nowe impulsy rozwoju. W sferze religijnej otwierali się na wpływy ze strony Egiptu, ludów semickich Arabii, a także na misyjny judaizm czasów perskich. W następnym etapie przenikała na teren Etiopii kultura hellenistyczna, a wraz z nią w ostatniej fazie elementy chrześcijańskie. Od strony Arabii wraz z judaizmem docierały wpływy judeochrześcijaństwa. Ostatecznie zaowocowało to przyjęciem chrześcijaństwa w IV w. po Chr.

Olbrzymie dziedzictwo kulturowe jest dzisiaj kultywowane przez naród, który próbuje być wierny tradycji przodków. W klasztorach współczesnej Etiopii rozbrzmiewa narodowy epos *Kebra Nagast*⁵⁴, odwołujący się do związków z dynastią zapoczątkowaną przez Salomona, a ruiny starożytnego Aksum przypominają o świetności narodu, który czerpał z bogactwa kultury śródziemnomorskiej. W Kościołach Lalibellii pochodzących z XII w., jakby w Nowej Jerozolimie słyhać modlitwę mnichów wielbiących Chrystusa⁵⁵.

Niniejszy artykuł jest hołdem złożonym narodowi etiopskiemu, który według swego kalendarza przeżywa milenium, czyli 2000 r. od narodzin Chrystusa. Etiopczycy liczą czas według ery litości (Amata Mehrat, Anno Misericordiae), nazwanej także erą Wcielenia. Data początkowa wynika z obliczeń Aniana (V w.) narodzin Chrystusa⁵⁶. Kalendarz etiopski zaczyna się obecnie tak samo jak kalendarz koptyjski

---

⁵⁴ *Kebra Nagast czyli chwala królów Abisynii*. Tł. S. Strelcyn. Warszawa 1956.

⁵⁵ Szerzej na temat czasów powstania kościołów w Lalibellii pisze: D. M. GOBEZIE. *Lalibela and Yimrehane Kirstos: The Living Witnesses of Zagwe Dynasty*. Addis Ababa 2004.

⁵⁶ C. DETLEF, G. MÜLLER. *Ery wschodniochrześcijańskie*. W: J. Assfalg, P. Krüger. *Słownik chrześcijaństwa wschodniego*. Katowice 1998 s. 77.

11 września⁵⁷ (29 sierpnia w wersji kalendarza juliańskiego) i różni się od kalendarza gregoriańskiego in minus o 7-8 lat⁵⁸, a więc 11 września 2007 r. rozpoczął się 2000 r.

IMAGE OF THE CROSSBOW REGION (ETHIOPIA)
AND ITS INHABITANTS IN THE BIBLICAL TRADITION
AND BEYOND BIBLICAL TESTIMONIES

S u m m a r y

The biblical texts and beyond biblical testimonies confirm that Ethiopian region of Crossbows was highly organized in terms of civilization. In the antiquity Ethiopian people had a good reputation as soldiers and merchants. Within the religious area the inhabitants of the region of Crossbows were opened on influences from Egypt, Semitic people of Arabia and missionary Judaism of Persian time. Later this territory was pervaded by Hellenist culture and together with it at the late stage Christian elements. From a side of Arabia together with Judaism were getting through the Judaic-Christian influences. Finally, it resulted in reception of the Christianity in 4th century.

Thum. Jarosław Sempryk

Słowa kluczowe: Etiopia, kraina Kusz, środowisko biblijne

Key words: Ethiopia, the region of Crossbows, biblical environment

---

⁵⁷ W roku przestępnym 1 maskarram przypada 12 września.

⁵⁸ Zob. A. BARTNICKI, J. MANTEL-NIEĆKO. *Historia Etiopii*. Wrocław 1971 s. 18.